

100 ÅR AV ODLING OCH BYGGANDE

STORA MOSSENS KOLONITRÄDGÅRDSFÖRENING 2016

Stora Mossens Koloniträdgårdsförening skulle fylla 100 år i år 2016, trodde vi. Men när våra jubileumsforskare undersökte arkiven upptäckte de att kolonisterna fick lotter här redan i juni 1915! Och att de första stugorna byggdes den sommaren!

Vi får helt enkelt formulera vårt jubileum till att 2016 är det 100 år sedan kolonisterna här hade det första HELA odlingsåret.

Vi vill tacka Maria Flinck och André Strömqvist för allt arbete de lagt ner med arkivforskning, inventering, intervjuer, fotografering och skrivande. Tack också till alla kolonister som berättat och lånat ut bilder. Ingrid Rogblad, i Stora Mossens Koloniträdgårdsförenings styrelse, som har varit redaktör och formgivaren Malou Holm som har fogat samman delarna och gett skriften en tilltalande form. Tack till personalen på alla arkiv och andra institutioner som hjälpt till att leta fram och kopierat källmaterial till forskningen. Tack också till Stora Mossens 100-årsjubileumskommitté med Per Rudin i spetsen samt f.d. ordförande Pierre Selim som var med och initierade projektet. Slutligen ett tack till Studieförbundet för projektledning och stöd i slutproduktionen av skriften.

Stora Mossens Koloniträdgårdsförening ser fram emot att odla i 100 år till!

Cecilia Larsson

Ordförande Stora Mossens Koloniträdgårdsförening 2016

FÖRFATTARE: Maria Flinck & André Strömqvist, kapitel Kolonistugorna

FÄRGFOTO: André Strömqvist om ej annat anges.

REDAKTÖR: Ingrid Rogblad

GRAFISK FORM: Malou Holm

text © författarna

bild © respektive fotograf eller institution

Utgivare Stora Mossens Koloniträdgårdsförening, Stockholm 2016

Tryck: Unitedprint

Studieförbundet hjälper er att utveckla era kunskaper inom odling och koloniliv. Vi ger stöd till studiecirklar och arrangemang inom t.ex. miljödiplomering, biodling, kompostering, trädbeskärning, växt- och fröbyten och mycket mer. Kontakta oss på e-post: stockholm@studieframjandet.se eller 08-555 352 00 www.studieframjandet.se/stockholm

INLEDNING

Kolonirörelsens idé var att uppmuntra trädgårdsodling bland dem som hade låga inkomster. Att hushållen skulle få en del av sin försörjning av potatis, grönsaker, frukt och bär var ett resultat av dessa idéer, liksom att familjerna skulle kunna vistas utomhus i frisk luft nära naturen. I Stockholm anlades de första koloniområdena i början av 1900-talet av Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm (FKS) med Anna Lindhagen som ordförande.

Det började med att kolonisterna fick en odlingslott var och något år senare uppförde de ett litet hus på lotten. Marken ägdes av staden och kolonisterna betalade arrende. Stugan fick man själv bekosta och uppföra, men man kunde få hjälp med lån från staden. Stugornas storlek, utförande och färg var reglerade och det fanns särskilda typritningar. Ritningarna var ofta utförda av framstående arkitekter och utformningen följde samma ideal som den samtida villaarkitekturen. De första områdena låg nära eller i städerna och stugorna var mycket små. I Stockholm kallades de lusthus och fick vara sex kvadratmeter stora. Snart började man anlägga koloniområden utanför städerna vilket innebar att stugorna behövde bli större med möjlighet till övernattnig. Stora Mossen är ett exempel på ett område med lite större stugor.

UTDELNING AV LOTTER

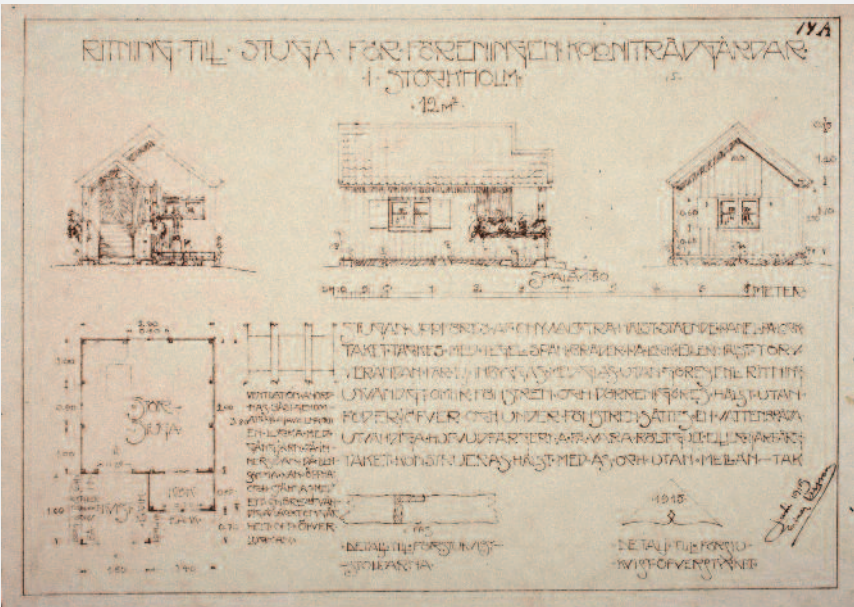
Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm (FKS) arrenderade 1915 av Stockholms stads lantegendomsnämnd ett område vid Stora Mossens gård. Arrendekontraktet var ovanligt långt, 20 år. Stadens villkor var att alla lotter skulle hyras ut omedelbart, vilket FKS accepterade. Orsaken till brådskan var lågkonjunktur, arbetslöshet och matransonering på grund av 1:a världskriget.

Stockholms stad förbättrade det stora dräneringsdiket, som nödhjälsarbete 1914, anlade vägar och vattenledningar. FKS lät bygga en gemensam redskapsbod med kontor och avträden. Vanligen byggdes ett staket runt koloniområdena för att hålla hungriga tjuvar borta men FKS hade inte råd med det. Istället gjordes torpet Lilla Mossen i ordning till bostad åt en tillsyningsman som också tog hand om renhållningen.

De blivande kolonisterna stod redan i kö hos FKS. Den första utdelningen av lotter hölls 1 juni

1915 då de nya innehavarna betalade arrendet direkt på plats. De flesta lotterna var på 250–300 kvm. Under de följande åren utvidgades området. 1915 148 lotter, på hösten 31 bebyggda 1916 241 lotter, på hösten 105 bebyggde 1917 259 lotter, på hösten 128 bebyggda 1919 var 178 lotter bebyggda.

1916 byggde FKS två nya bodar med avträden och sopkärl. Vattenledningarna var dragna fram till området med ett par kranar så kolonisterna fick hämta och bära vatten till sina lotter. Några år senare drogs vattenledningar i vägarna inne i området och kranar sattes upp i vägkorsningar. Vägarna var enkelt gjorda 1915, matjorden bortskrapad och marken täckt med stenmjöl eller slagg. Det öppna diket täcktes 1929 i samband med att området för idrottsplatsen dränerades. På dess plats anlades Dikesvägen.

Typritning till stuga för Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm utförd 1915 av Einar Rudskog. Som arkitekt arbetade han för bland annat Stockholms stads koloniträdgårdsråd och nationalföreningen mot emigrationen. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv. Foto Tekniska kontorets arkiv, Stockholm)

Stora Mossen troligen 1916 med de första husen. T.v. ett tält vilket var tillåtet att sätta upp innan man var klar med huset. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv)

KOLONISTERNA

I de flesta texter från första hälften av 1900-talet är kolonisten uttalat eller underförstått en man. Ofta har mannen barn, omtalas någon kvinna är det i rollen som husmor. Utgångspunkten är alltid kolonisten och hans familj. Samma utgångspunkt fanns i de flesta trädgårdshandböcker från tiden oavsett vilken läsekrets de vände sig till. Anna Lindhagen är den enda som nämner att kvinnor och män ”vilka icke hava familj” också kan vilja ha en kolonilott. (Lindhagen 1916, s 7)

FKS förde ett kartotek över alla lotter och innehavare. Varje lott hade ett kort och där skrevs namn, titel och hemadress på innehavaren. Stora Mossen hade 270 lotter men många lotter hade flera innehavare under åren mellan 1915 och 1920. Totalt är 398 män antecknade som innehavare men bara 29 kvinnor (7%). Hur många av männen som hade familj går inte att se och det finns bara ett fåtal lotter med två namngivna personer som innehavare.

På ett kort har en mans förnamn strukits och ett kvinnonamn med titeln fru lagts till. Där har sannolikt mannen dött men änkan har behållit lotten. De övriga 10 fruar som hade lotter var troligen också änkor. 13 kvinnor hade titeln fröken och 3 angav ingen titel. Bara två kvinnor har yrkestitel båda folkskolelärarinnor, Maria Österlund och Hilda Dahlström, på grannlotterna 227 och 229 (mellan Handelsvägen och Långvägen). Männen har uppgett 122 olika yrkestitlar, de flesta arbetare, hantverkare och servicearbetare, samt ett fåtal förmän och tjänstemän. Tre var konstnärer.

De flesta hantverkarna var snickare, timmermän och byggnadsarbetare av olika slag, med användbara kunskaper vid bygg- och anläggningsarbeten på koloniområdet. De hade också möjligheter att på sina arbetsplatser få ”sjoksa” material. Ordet sjoksa har idag en klang av stöld. Då var det i förväg överenskommet med arbetsgivaren att man fick ta överblivna bitar, material av sämre kvalitet, felleveranser eller förpackningar som ändå bara skulle slängas.

En jämförelse över 100 år visar en förskjutning av kolonisternas kön, yrke och socialgrupp. I början av 1900-talet var majoriteten kolonister män, arbetare eller hantverkare. I Stora Mossen var 1915–1920 majoriteten av medlemmarna hantverkare, resten var arbetare och en liten grupp lägre tjänstemän. 1968 var hälften av medlem-

marna över 60 år och många hade haft lott sedan före andra världskriget. Över hälften var låginkomsttagare. Situationen skulle dock komma att förändras. I början av 2000-talet är majoriteten av kolonisterna i Stockholm kvinnor, över 50 år och yrkesarbetande eller pensionärer. Av de yrkesverksamma dominerar tjänstemän och fria yrkesutövare. En dryg tredje del delade lotten med en partner.

KOLONISTUGORNA

Eftersom kolonisterna var familjer med begränsade resurser uppförde man stugorna så billigt som möjligt, ofta med spillmaterial. Amerikanska bilar skeppades i stora trälådor och i hamnstäderna hämtade kolonister virke från lådorna till att uppföra stommen av. Stommen av spillbitar och brädlappar täcktes sedan av panel och målades. Ofta smyckade man byggnaden med kontursågade detaljer och fönsterluckor. Att bygga en kolonistuga var som att göra en prinsesstårta. Det ojämna underlaget doldes av ett slätt och fint överdrag i en vacker färg och dekorerades till sist. Vid byte av fasadpanel har flera av Stora Mossens kolonister hittat bräder med namn på amerikanska bilmärken som Ford och Chevrolet. En stor del av bilarna kom från bilmetropolen Detroit i Michigan. Kanske är din stuga byggd av virke från skogarna i Midwest?

De första koloniområdenas utveckling sammanföll med de nationalromantiska strömningarna inom svensk arkitektur i början av 1900-talet och en stor del av typritningarna visar utformningar som tar avstamp i svensk byggnadstradition. Anna Lindhagen, som var den drivande personen bakom utvecklingen av de första koloniträdgårdarna i Stockholm skriver: *”Koloniträdgården anser jag bäst skall ordnas som ett lanthem i miniatyr. Där skall finnas en gång som leder upp till bersån eller i bästa fall till en riktig liten stuga med en liten plan framför”* (Lindhagen, Stockholm 1916 s 31–32)

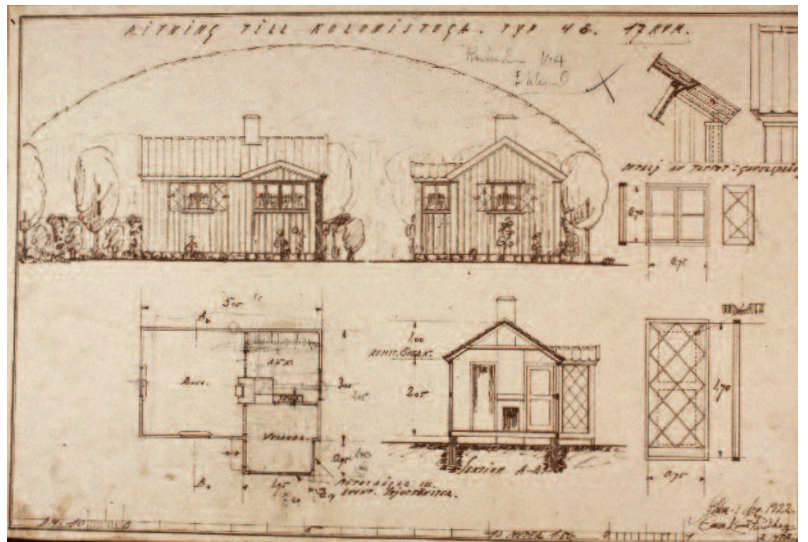
De nationalromantiska strömningarna syns tydligt i en typritning utförd av Einar Larsson 1915. Stugan skulle ha stående panel på lock och tak-täckning av tegel, spån, bräder på lock eller helst torv, det vill säga beväxt med gräs. Fasaden fick målas i rött, gult eller tjärfärg. Taket konstrueras med ås och helst utan mellantak. Taket skulle alltså vara öppet upp i nock invändigt med synlig åsstock.

Flygfoto av Stora Mossen 1929.
(Foto: Oscar Bladh, © Nordiska museet)

Bland typritningar från 1920-talet finns flera stugor som är större och gör det lättare för en familj att bo tillfälligt i stugan om somrarna, då de nya områdena låg utanför staden. Stugor från denna tid har, precis som övrig samtida arkitektur, tydligt klassicistiska drag och utformningen är relativt stram men med vissa dekorativa element.

Många av de ursprungliga stugorna på Stora Mossen är tillbyggda och förändrade, men man kan ofta se vilka delar som är

Typritning utförd 1922 av Einar Rudskog. Här har stugan en utformning som påminner om bostadshusen i samtida villa- och egnahemsområden, som Olovslund Bromma. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv. Foto Tekniska kontorets arkiv, Stockholm)

ursprungliga. Ett exempel på en stuga som i stora drag har kvar sitt ursprungliga utseende är Handelsvägen 35. En annan välbevarad gammal stuga, med en betydligt stramare utformning finns på Långvägen 16.

Liksom övrig arkitektur påverkades även kolonistugorna starkt av funktionalismen som fick sitt genombrott i och med Stockholmsutställningen 1930. Fram till dess hade stugorna haft relativt branta tak, socklar av natursten, dekorativt utformade fönsterluckor, vindskivor och verandor samt små, spröjsade fönster. Nu fick de nya stugorna närmast platta tak, stora ospröjsade fönster och sockel av betong. Överflödiga detaljer som verandor, kontursågade vindskivor och andra dekorativa

inslag som saknade funktion sågs som överflödiga. Den symmetriska utformningen ersattes av asymmetri. Ofta placerades fönstren grupperade till ett hörn. Den invändiga funktionen fick styra utseendet och stugorna gav intryck av att vara ritade inifrån och ut istället för tvärt om som de äldre. Det var också nu som masoniten fick sitt genombrott och flera stugor i Stora Mossen har fortfarande fasadbeklädnad med bottenbräda av masonit. På 1930-talet kom också monteringsfärdiga kolonistugor, där stugan levererades som numrerade sektioner. En monteringsfärdig stuga på 20 kvadratmeter kostade cirka 700 kronor och till det kunde man låna 500 kronor.

Flera av de ursprungliga stugorna fick på 1920-

Stugan på Handelsvägen 35 är en av de mest välbevarade i området. Den har kvar sin öppna veranda och har inte byggts till. Det branta taket, de småspröjsade fönstren med sina fönsterluckor samt den rödfärgade fasaden och vita snickerier är typiska för 1910-talets nationalromantiska arkitektur. Man kommer lätt att tänka på sagorna värld.

Stugan på Långvägen 16 har en betydligt stramare utformning och liknar ett litet torp.

Under funktionalismen på 1930-talet förenklades utformningen och allt som inte hade en praktisk funktion undveks. Stugan på Långvägen 21 är med sina ospröjsade fönster och sitt flackare tak typisk för den tiden.

På Dikesvägen 4 finns en Västkoststuga. Det är en prefabricerad stuga som levererats av företaget med samma namn. Den är typisk för sin tid, men bryter kraftigt med den övriga bebyggelsen inom koloniområdet.

talet en liten veranda, som senare byggts in till hall för att få mer bostadsyta.

Utformningen av de tidiga kolonistugorna skiljer sig åt mellan olika delar av landet eftersom de byggdes på plats av kolonisterna själva och utformades efter lokala regler och ibland också efter lokalt framtagna typritningar. Med tiden minskade de regionala skillnaderna. Stugorna fortsatte följa villaarkitekturen som också blev mindre lokal. Flera av de fabrikanter som tillverkade monteringsfärdiga villor börjar även tillverka kolonistugor. I början av 1980-talet lanserade husföretaget HSB-Boro tre stugmodeller i olika storlekar och med namn efter kryddörter. De har en tids- typisk utformning men är samtidigt influerade av stugor från 1900-talets första decennier. Västkoststugan är en annan typ som finns på många koloniområden. På Stora Mossen finns en västkuststuga på Dikesvägen 4.

På senare tid märks en strävan att anpassa nybyggnationer till den äldre bebyggelsen. En stuga med ett modernt formspråk, men som anpassar sig till miljön i färgskala och materialval, finns på Långvägen 18.

Stugorna fick inte fungera som permanentboende, men det finns många rapporter om hur kolonister bodde i sina stugor året om. Efter första världskriget var inflyttningen till städerna enorm. På 1920-talet bodde över 400 familjer i sina stugor även vintertid, bara i Stockholm. Vissa hyrde dessutom ut stugorna till bostadslösa.

Redan på 1920-talet började koloniområden hotas av rivning eller att naggas i kanten. Eftersom marken var stadens kunde man avhysa kolonisterna när avtalet löpte ut. Den stora befolkningsökningen i städerna hade lett till en stor bostadsbrist och man behövde komma åt byggbar mark. Stugorna var lätta att flytta och ibland fick kolonis-

Kolonisten Christina framför sin stuga på Långvägen 18, som hon och hennes man har byggt.

Liten jordkällare på Långvägen 25.

terna en ny plats att flytta sina stugor och odlingar till. När Bromma gymnasium byggdes, i början av 1930-talet, togs delar av Stora Mossens koloniområde i anspråk. Kolonisterna fick ny mark västerut, dit de kunde flytta sina stugor. Några stugor väster om lott 267 är flyttade från platsen där gymnasiet ligger. Ytterligare några stugor revs i den östra delen av området för att göra plats för nybyggnation av flerfamiljshus i början av 2000-talet.

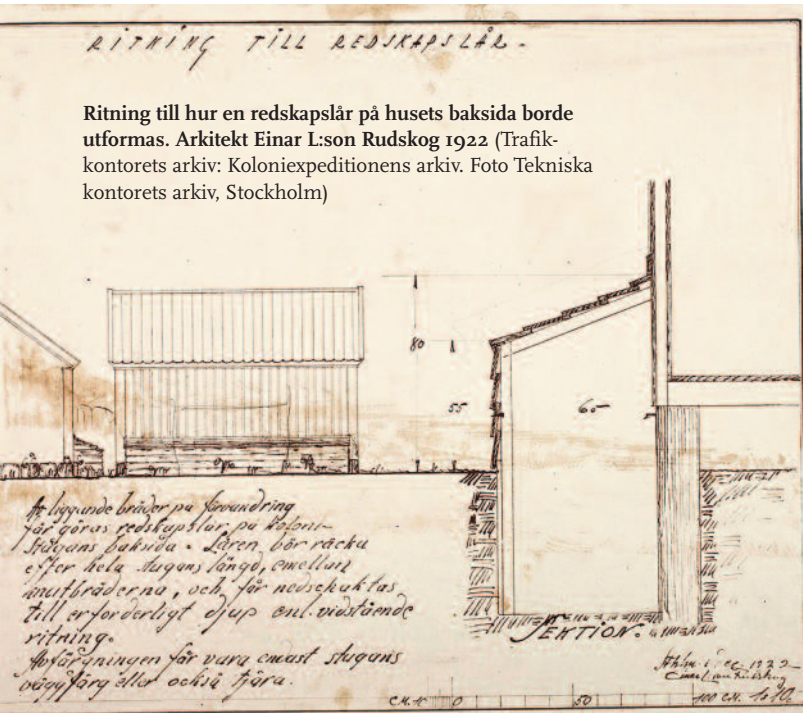
Svalförvaringen av matvaror löstes med jordkällare. Vanligast var en lucka i golvet med ett hål under, kallad källargrop. Den var ungefär en meter djup. Ibland kläddes gropen med tegel på insidan, förmodligen om jorden verkade instabil. Monica Flodin berättar att föräldrarna förbjöd henne att klättra ner i källargropen. När man skulle hämta något låg man på knä på golvet och sträckte sig ner efter matvarorna.

Andra hade en murad jordkällare i miniatyrformat ovanpå marken, vanligen bara någon meter djup och lika hög. Taket täcktes med grästuvor eller någon torktålig växt som bergenia eller fetblad. Ibland användes de till vinterförvaring av skörden. En ny kolonist hittade jordkällaren full med syltburkar.

Under den första tiden fanns ett par gemensamma byggnader med individuella bodar för redskapsförvaring. Där fanns även föreningskontor och avträden. 1936 blev Stora Mossen känt för att vara det första koloniområdet i landet att skaffa vattenklosetter!

Storleken på stugorna var bestämd men efter hand tänjde kolonisterna på gränserna. En så kallad ficka byggdes på stugornas baksida och de blev allt större. Dessa påbyggnader försökte koloniexpeditionen reglera med nya typritningar.

På 1980-talet togs i avtalsförhandlingar beslut om att en fristående bod på mellan 3 och 8 kvm fick byggas, på Stora Mossen 5 kvm. Vid den tiden hade de flesta redan bodar.

FRUKTTRÄDSUTDELNING 1916

Ett av kraven i kolonisternas kontrakt var att de skulle plantera ett fruktträd eller en större prydnadsbuske i samband med husbygget. Som en uppmuntran skänkte FKS under de första åren ett äppelträd till alla som byggt ett hus. Föreningen hade en särskild trädplanteringsfond dit de som stödde kolonirörelsen kunde donera pengar. De år det inte fanns tillräckligt med pengar skickade Anna Lindhagen tiggARBrev till sådana hon visste var intresserade. 1915 fick fonden 150:- från prins Eugen, som från starten hade stöttat FKS ekonomiskt. 1916 bidrog fru Ellen Östberg, som satt i föreningens styrelse.

Fruktträden beställdes från Experimentalfältets plantskola vid Frescati. Direktören Gustaf Lind var även medlem i FKS och deras odlingsrådgivare. De omfattande beställningarna gjorde att föreningen fick rejäl rabatt. Planteringsdagen på koloniområdet utannonserades i förväg. FKS skötte trädutdelningen och ett par trädgårdsmästare fanns på plats för att ge råd om planteringen

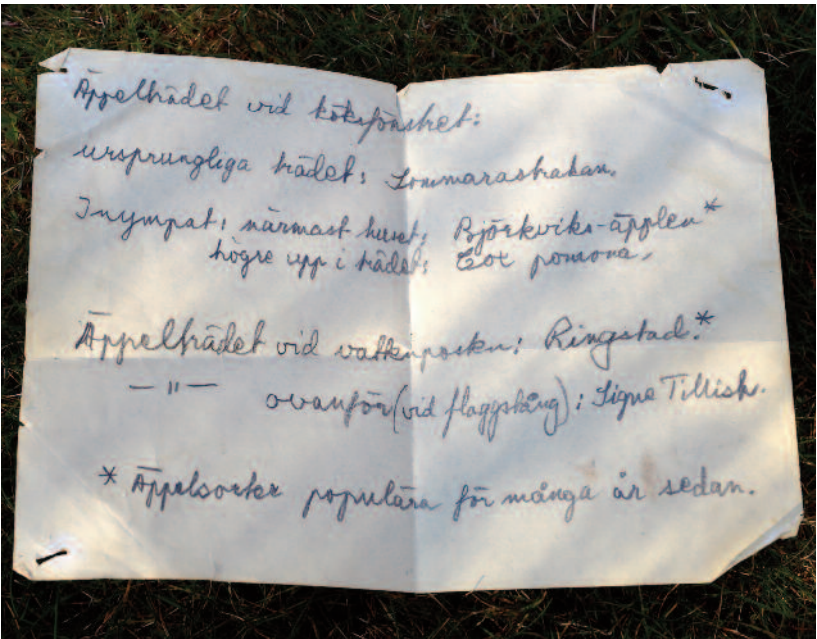
Av Stora Mossens kolonister fick 33 ett äppelträd i oktober 1915. Samtidigt kunde kolonisterna göra egna beställningar. Tyvärr finns inte beställningen kvar från 1915 men däremot från året efter då Stora Mossens kolonister beställde mer än något annat område. De äppelträd FKS beställde som gåvor till Stora Mossen 1916 var 8 'Stor klar astrakan', 8 'Vit astrakan', 8 'Gyllenkroksastrakan', 8 'Cellini', 8 'Oranie' och 29 'Säfstaholm'. De köpte också 2 lönnar, 3 pyramidpopplar och 4 vildvin att pryda området med. Kolonisterna beställde själva 110 fruktträd, 114 svarta och röda vinbär, 64 krusbär, 135 hallon, men bara 4 rabarber. Dessutom 31 prydnadsbuskar, mest syrener, och 3 äkta kaprifol. (Se växtlista s 30)

I jordbruksräkningen 1927 samlades uppgifter in om odlingen på koloniområden. Stora Mossen, som då hade odlats i tolv år, hade 270 lotter med 1 063 äppelträd, 108 päron, 122 körsbär och 54 plommon. Dessutom odlades där 3 335 bärbuskar. Tillsammans beräknades de till ett ekonomiskt värde av 97 kr 11 öre per lott. Det placerade Stora Mossen på sjätte plats av 43 områden i Stockholm. Högst låg Bergshamra med 157 kr 11 öre. Det var bara i områden med långa arrendekontrakt som det var värt att plantera fruktträd, eftersom det tog några år innan träden gav någon skörd.

Lott med nysatta fruktträd, fint spjälstaket, stenkantade rabatter vid stugan och en möbel av knotiga grenar. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv, foto: N. uå)

Från Bergianska Trädgården		
Förskändes till Föreningens kolonistträdgård i Stockholm St. Mossen		
230. Schalen		
3 Tintar röda	-	90
3 " Svarta	-	90
		180
	10%	22
		158
240. Backström		
3 Tintar röda	-	60
1 " Svarta	-	30
10 Hallon bärmot		150
1 astrakan röd		150
1 Crataegus		150
	10%	22
		158
25. Ectelecon		
2 astrakan	3-	
2 Crataegus	3-	
2 Bergshamra	4-	
2 Lönneleppar	4-	
2 Helleb	4-	
2 Bergshamra	4-	
1 Plommon röd	3-	
1 " gul	3-	
	10%	22
		158

Anteckningar om äppelsorter odlade 1920 på Brovägen 4. Ett träd 'Sommarastrakan', med inympat 'Björkviksäpple' och 'Cox Pomona'; ett träd 'Ringstad' och ett 'Signe Tillisch'.

T. vä. En leveranssedel på fruktträd från Experimentalfältets trädgård till Stora Mossen 8/10 1916. (SSA Föreningen koloniträdgårdar i Stockholm G5:1, 4 Diverse räkenskaper)

IDEAL FÖR KOLONIODLINGAR

Kontrakten reglerade lottens och byggnadernas utseende. Det var inte tillåtet att odla samma växtslag på mer än 1/3 av lotten. De strikta reglerna var till för att kolonisterna inte bara skulle odla potatis. ”Ändamålet med odlandet av en kolonilott är, att såväl fruktträd, bärbuskar, köksväxter, som blomsterväxter böra vara väl representerade, dock så, att ingen odling bör få dominera.” Trädgårdskonsulent Ivar Wing (Trafikkontorets arkiv: Koloniexp, Utgående handl. Dnr 37)

Det var heller inte tillåtet att sälja det man odlade. Trots det kom husmödrar från Abrahamsberg under 1940- och 50-talen och köpte av kolonisternas överskott av frukt och grönsaker. För att man skulle få kritik krävdes dock en tydlig kommersiell inriktning. Den som, trots tillsägelser, inte höll sin lott i odling och i god ordning blev uppsagd. Likaså den som inte betalade arrendet. Om någon kolonist blivit sjuk eller arbetslös kunde hon eller han ansöka om uppskov med betalningen en tid eller få göra mindre avbetalningar. Då tog FKS hänsyn till om lotten skötts bra tidigare, eftersom de gärna ville behålla de duktiga odlarna.

”Herr Carl Jonsson

Härmed meddelas Eder att ni till den ..te oktober innevarande år är uppsagd till avflyttning från Eder lott å Stora Mossen emedan ni icke brukat och vårdat densamma till trädgårdsskötsel. Edert lusthus kommer att för spekulanter anmälas till försäljning varför ni har att utse en person som tillsammans med köparen [samt?] ett ombud för föreningen har att bestämma priset.

Stockholm den 10 sept 1916

För Föreningen Koloniträdgårdar”

(Utkast till brev i SSA: Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm B1:1, s 88)

Åren 1914–1918 rådde en svår lågkonjunktur med många arbetslösa samtidigt med 1:a världskriget, då matransonering införts. Både kolonirörelsen och andra markägare erbjöd potatislotter till alla som önskade sig. Eftersom det inte fanns någon samordning ledde det till brist på sättpotatis. FKS kunde erbjuda sina kolonister potatis men ville inte tillåta dem att utöka odlingarna utöver den tredjedel av ytan som stod i kontrakten. Diskussionen om potatisodlingen fortsatte hela krisperioden. Bristen på sättpotatis gjorde dock att många ändå var tvungna att odla andra grönsaker för att utnyttja all sin jord (Se bild s 30).

ODLINGAR I VERKLIGHETEN

Det första kolonisterna måste göra var att få jorden att fungera för trädgårdsodling. Grävning, gödning, jordförbättring med kalk, sand och torv, tillsammans med ogrärensning tog mycket tid de första åren. Potatis var en av få grödor man kunde sätta i nästan obearbetad jord. Begränsningen av potatisodlingen gällde inte förrän det tredje året efter man startat odlingen. ”Första sommarens odlingar å en kolonilott är rådligast att inskränka huvudsakligast till potatis och möjligen några enklare köksväxter såsom morötter, kålrötter, rödbeta samt bondbönor och något ärter. [...] Försöker man däremot första året med mer fordringsfulla kulturer, skall man med all säkerhet bliva besviken på odlingsresultatet.” (Märta Gustafsson, 1919 s 6–7)

Stora Mossens område bestod av lera och mossjord, båda bra odlingsjordar men de kräver bearbetning. För dem som hade lerjord fanns det torv att hämta i en mosse på andra sidan nuvarande Nyängsvägen. Det var ett tungt arbete, men torven var gratis.

De bevarade beställningarna från 1916 visar att några odlare rivstartade med flera fruktträd, bärbuskar av alla slag och rabarber, förutom blommande buskar. Snart utökades odlingarna med flera slags grönsaker och ettåriga blommor.

Värderingar gjorda 1919 av sju lotter: nr 4, 42, 48, 50, 153, 198 och 209 visar att en del redan innehöll varierande planteringar, utom på 153 där det bara fanns 25 vinbärsbuskar. På de andra fanns

några fruktträd, olika antal bärbuskar och jordgubbar. För lott 42 angavs mer detaljer: 4 äppelträd, 1 körsbärsträd, 5 krusbärsbuskar, 4 vinbärsbuskar, 4 rabarber, och 100 jordgubbsplantor samt åkervinda kring verandan. Av prydnadsväxter hade lott 48 en häck, några rosbuskar och diverse andra plantor, lott 198 hade syrenbuskar. Några omgavs av staket med grind och ett par hade en flaggstång. Vartefter åren gick planterades fler fruktträd och bärbuskar, men framförallt ökade antalet prydnadsbuskar och perenner. Det är intressant att pioner värderades lika högt som rosor och vinbär.

1929 innehöll lott nr 4:

12 fruktträd, sju år gamla

14 krusbärs- och vinbärsbuskar

hallonhäck

200 jordgubbsplantor

10 stora blombuskar av olika sorter

1935 innehöll lott nr 113:

8 kräftsjuka dvärgäppelträd värderade till 8–10:-/st

12 vinbär à 3:-

6 krusbär à 2:-

25 hallonplantor 7:50

4 rabarber à 1:50

2 ädla rosor à 1:-

2 parkrosor à 3:-

diverse perenner 10:-

7 pioner à 3:-

2 stamsyrener à 7:-

Utsikt från berget omkring 1920. Många stugor klara, flera har flaggstång och den närmast i mitten en påbyggd bakficka. Fruktträden är små. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv)

RÅDGIVNING OCH TRÄDSKÖTARKURSER

När ett nytt område anlades ordnade FKS föredrag för de nya kolonisterna. Olika experter föreläste om jord och gödsling, om köksväxtodling, frukt-träd och besprutning.

1916 anställde Stockholms stads livsmedels-nämnd Märta Gustafsson som trädgårdskonsulent. I hennes arbetsuppgifter ingick att åka runt till koloniområdena enligt ett veckoschema och ge råd och svara på frågor. På förmiddagarna var hon på FKS expedition och gav råd per telefon eller till besökare.

Under 1916 och 1917 var hon på Stora Mossen varje torsdag eftermiddag från april till oktober. Antalet förfrågningar varierade från omkring 10–15 under våren till 50–60 under juli och augusti, för att sen minska igen under hösten. Hon ordnade föredrag för 20–25 åhörare och demonstrationer av konservering med 50–100 deltagare. Förmodligen visade hon hermetisk inkokning eftersom man då inte behövde använda socker, vilket var en bristvara under krigsåren. Telefonfrågorna gällde val av sort av tomat, potatis och fruktträd, råd om plantering av fruktträd och odling av gurka på kalljord, samt vad man skulle göra med sättpotatisar med för långa groddar. Flera trädgårdskonsulenter anställdes 1918 och

den sommaren fanns Lisa Risberg till hands på Stora Mossen varje söndag.

Märta Gustavsson skrev en handbok om *Arbetet i koloniträdgården*. (1919). En medlem i FKS, Sigrid Hård af Segerstad hade redan 1905 publicerat *Stadsbons täppa. En hjälpreda för trädgårdskolonisten* (Se bild s 30).

Den nya föreningen för kolonister, Stockholms Trädgårdskolonistförbund (STKF), började ge ut tidningen *Koloniträdgården* 1918. I den publicerades både allmänna odlingsråd och mer specialiserade artiklar om jord, vattning, gödsling, ohyra och sjukdomar, samt om olika växtslag och odlingsvärda sorter.

Efter kriget övergick Märta Gustafssons anställning som trädgårdskonsulent till Stockholms stads Koloniträdgårdsexpedition. När hon slutade sin tjänst 1925 skrev Sveriges koloniträdgårdsförbunds Stockholmskrets ett brev till staden där man hävdade behovet av en manlig innehavare av tjänsten. Efterträdaren blev trädgårdsmästare Ivar Wing. Så länge tjänsten som konsulent fanns kvar anställdes bara män. I arbetet ingick både rådgivning till kolonister och till de nya trädgårdstadsföreningarna. På 1930-talet anställdes även trädgårdsmästare Sven Holm. De skulle besöka koloniområdena minst en gång i månaden under växtsäsongen.

Syrenberså med föreningens styrelse vid fint dukat bord 1938.
(Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv)

Den första trädbeskrningskursen för kolonister hölls 1922 och några år senare ordnade Ivar Wing årliga kurser i fruktträdens beskärning, besprutning, ympning och plantering. Kurserna var öppna för kolonister och medlemmar i trädgårdstadsföreningar. För att få examen gick man kursen två år i rad. Den bestod av föreläsningar med skioptikonbilder, hållna av Stockholms främsta experter. Det ingick även praktiska övningar under sakkunnig ledning. Hela gruppen åkte runt och beskar fruktträd i koloniområdena, både uppbyggnadsbeskrning av nysatta träd och gallring av gamla förväxta träd. Examinationen bestod i att kunna besvara frågor och att beskära ett träd på egen hand.

De utbildade trädsköterna skulle sedan hjälpa till inom sina områden med rådgivning, besprutning och beskärning. De flesta deltagarna var män, bara ett fåtal kvinnor gick kursen. Från Stora Mossen deltog bara män. De var: 1930 Arne Jons-son, 1936 G. Björkman skofabriksarbetare, 1939 G.E. Sellberg, 1942 E. Lindström och 1945 Karl Evert Karlsson.

Under 1930-talet beställde omkring 70 kolonister på Stora Mossen beskärning varje år. De övriga beskar själva eller lät träden växa. Av artiklar i *Koloniträdgården* framgår att det fanns delade meningar om nyttan med beskärning. En del tyckte att träden ändå gav tillräckligt med frukt, medan konsulenterna påpekade att svaga

frukttygda grenar kunde knäckas och därmed skada trädet. Ett väl beskuret träd med starka grenar och gallrade fruktskott behövde aldrig stöttas. Stora Mossens årsmöte tog 1953 beslut om att beskärning var obligatorisk. Styrelsen bjöd året efter in trädgårdskonsulent Curt Jeppsson och trädgårdsmästare Engstrand att inspektera områdets fruktträd. Jeppsson förklarade sig nöjd med hur träden beskurits. Styrelsen hoppades dock att alla träd skulle få godkänt ett annat år och konstaterade att medlemmarna uppskattade den gemensamma beskärningen som föreningen ordnade.

På 1970-talet verkar utbildningen ha lagts ner. De gamla trädsköterna fortsatte så länge de orkade men inga yngre tillkom. Då blev det upp till den enskilde kolonisten att själv lära sig beskära eller anlita någon fackkunnig person. Koloniexpeditionen lades ner 1996 och ansvaret övergick till stadsdelarna.

Omkring 1990 gjordes en undersökning där många kolonister ansåg att de hade dåliga grundkunskaper i odling och svårigheter att hitta råd om växtskydd, fruktträdsbeskrning och om skillnaden mellan olika sorter av populära växtslag. De flesta skaffade sig information genom böcker och tidskrifter eller frågade vänner och grannar till råds. På senare år har koloniföreningarna i samarbete med Studieförbundet ordnat studiecirklar om odling och miljökunskap för medlemmarna.

Halvfärdiga stugor med frodiga potatisland. T.v. om närmaste stugan ett land med kálhuvuden.
(Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv, foto: N.K. uå)

Familjen Hasselqvist övertog 1921 Ängsvägen 15. Båge över grinden med humle. Brädkantad gång av stampad jord omgiven av smala blomrabatter och grönsaksland med nysatta fruktträd.

TRÄDGÅRDSPLANER I FÖRÄNDRING

För att hjälpa nyblivna kolonister fanns typplan som visade hur man skulle få plats med allt på en lott. Medan det fanns regler för stugorna, framhölls att trädgården kunde var och en planera efter egen smak. Men sedan fanns regler man BORDE följa. En del var praktiska, om vilka odlingar som behövde sol/skugga, andra regler var estetiska men presenterades som praktiska: gångarna borde vara raka, odlingslanden fyrkantiga och helheten symmetrisk. Detta följde de klassicistiska trädgårdsideal som rådde i början av 1900-talet.

För att fruktträden inte skulle skugga kökslanden sattes de ofta nära stugan. De fick heller inte planteras för nära gränsen mot grannarna. Bärbuskarna sattes däremot längs tomtgränserna. Blommor planterades längs gången från grinden till stugan. Nära stugan placerades en uteplats om-

given av en pergola med klängväxter eller en berså.

Efter andra världskriget minskade odlingslanden samtidigt som gräsmattorna utökades. I mönsterplaner från 1950-talet och senare är gräsmattan den viktigaste delen omgiven av blomrabatter och blommande buskar. I en del lotter fick grönsaksodlingarna vara kvar bakom huset medan framsidan blev prydnadsanläggning. Den äldre rätlinjiga symmetriska planen ersattes från 1970-talet av oregelbundna former och kurvande plattgångar.

I slutet av 1900-talet blev en uteplats med en möbelgrupp och grill det viktigaste. Umgänget har alltid varit en viktig del av kolonilivet, men det hade inte betonats så starkt i planen tidigare. Odlingarna betraktades som avkopplande pyssel, till skillnad mot 1919 då en lott på 300 kvm beräknades kräva tre timmars arbete dagligen av en van person.

Fru Hasselqvist rensar våren 1962. Blommande uppväxta fruktträd i gräsmattor där det tidigare legat köksland. Fint grus på gången omgiven av stenkantade blomrabatter med rosor och tulpaner.

Dagens ideal för kolonilotter kretsar alltmer kring miljöfrågor och vissa föreningar miljöcertifierar sina områden. I *Koloniträdgården* föreslås fjärilsrabatter, groddammar, att bygga insektshotell och fladdermusholkar samt att göra om en del av gräsmattan till äng med vildblommor. Kontakten med naturen betonades i kolonirörelsens början, men då var det den välordnade odlade naturen man tänkte på. Idag behöver vilda växter och smådjur få en fristad i trädgårdarna, eftersom vi utplånat deras naturliga livsmiljöer.

Gerd Bylund övertog 1996 Ängsvägen 15 och påbörjade året efter en modernisering. Grinden flyttades åt sidan vilket gav en böjd ingång, de flesta fruktträden togs bort och upphöjda blombäddar med stödmurar av sten anlades.

(Alla bilder på detta uppslag tillhör Gerd Bylund)

INHÄGNADER OCH GÅNGAR

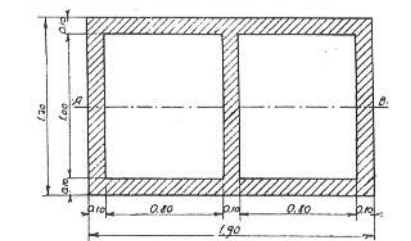
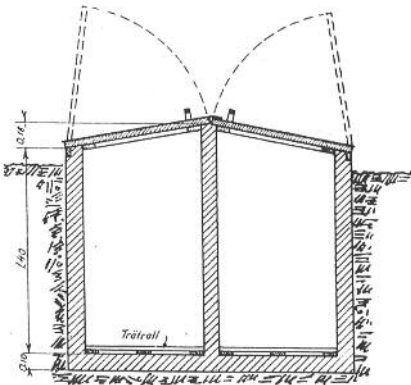
I äldre områden som Stora Mossen hade alla fått välja vilket staket eller häck de ville ha, bara höjden var reglerad. Områden från 1930-talet planerades mer enhetliga, med krav på samma staketmodell eller häckar med samma buskar på alla lotter.

Det har lett till att det på Stora Mossen idag finns en stor variation av trästaket med spjälor, gårdsgård och jägarstaket med pinnar i kryss förutom gunnebostängsel med eller utan klängväxter. Ett staket i smidesjärn finns också. Den vanligaste häckväxten mot vägarna är formklippt syren, där näst formklippt amerikansk hagtorn och spirea. Runt några tomter finns sibirisk ärtbuske, hagtorn, liguster eller snöbär. Häckar av friväxande ölandstok, oxbär och olika rosor (pimpinellros, vresros och dockros) finns på enstaka ställen. Ett par kolonister planterade nya häckar av svart aronia 1995.

Vid anläggning av gångar förordades att man först flyttade matjorden till odlingsbäddarna. Gången bottnades med lera, sedan sten eller grovt grus och överst ett lager fint grus eller sand. På foton från 1920-talet verkar det som gångarna är av trampad jord som hölls sopade. De blev hårda vid torrt väder men kladdiga i regn. Genom att man sopade dem ofta hann inte ogräsfrön rota sig. Att lägga på ett tunt lager sand eller fint grus var ett sätt att kunna gå torrskodd ovanpå lerlagret. Skötseln fick då ändras till skyffling och/eller krattnings av gruset varje vecka för att undvika ogräs. I början lades bara fint naturgrus på gångarna. På 1960-talet kom singelkross och under senare år har allt grövre grus använts. (Se bilder s 18–19.)

Innan betongplattor blev billiga på 1960-talet gjöt många plattor själva genom att gräva ur marken, lägga ramar på plats och hälla i cement. I början användes ölandskalksten eller betongplattor mest på uteplatsen men senare även som gångar med trampstenar. (Se bild överst s 28)

Grusgångar kantades i början av stora runda stenar eller bräder för att hålla jorden på plats. Trädgårdsböcker rekommenderade en gräskant eller en kantväxt. Men de flesta använde sprängsten, sliten storgatsten, huggen sten, ölandskalksten och senare betongplattor. Sprängsten i små storlekar och sliten gatsten kunde man få billigt eller gratis. Ölandskalksten var modernt från 1930-talet och framåt i första hand som trampstenar men även som kantstenar. Ett par kolonister har gjutit kanter av betong runt alla rabatter.

Ritning till kompostgrop av arkitekt Einar Rudskog i *Koloniträdgården* 5/1925, s 37.

GÖDSEL, KOMPOST OCH GIFT

Så länge man använde hästar som dragdjur fanns det gott om gödsel lätt tillgängligt. Kolonister köpte gödsel från stall eller slakthus. Samtidigt var det konkurrens om gödseln från yrkesodlare, så priset pressades upp. Till gödselmedlen räknades kalk som spreds varje vår. Övriga jordförbättringsmedel var torv och sand vilka tillsattes för att luckra upp jorden. Kolonisterna gjorde gemensamma beställningar för att få lägre priser på gödselmedel, gifter, frö, sättpotatis och redskap.

Konstgödsel började tillverkas i mitten av 1800-talet men försäljningen ökade under 1900-talets första hälft. Användningen av superfosfat och andra medel med fosfor, kväve och kali ökade i takt med att tillgången på stallgödsel minskade. Torvmull blandad med latrin, så kallad pudrett, och torvmull blandad med flytande konstgödsel sågs som ersättning för stallgödsel. I början var konstgödning ett komplement till naturgödsel men den intensiva reklamen ledde till att många enbart använde konstgödsel. Först på 1960-talet uppmärksammades hur utarmad jorden blev om man inte tillsatte kompost, torv eller andra mullämnen.

I typplan ingick ofta en plats för kompost. Att kompostera allt som var nedbrytbart var ett gratis alternativ till stallgödsel. Ibland rekommenderades bara en enkel hög av allt trädgårds- och köksavfall samt sot, aska, kalk och avträde. Högen skulle vattnas med diskvatten och urin under sommaren och kastas om minst en gång per år. Andra skribenter ansåg att avfallet blandat med torv borde grävas ner i en grop på hösten, trampas ihop och täckas med jord. Man kunde odla pumpor och gurkor där året efter. Efter ett par år skulle komposten ha blivit fin odlingsjord.

I Stockholms kolonier var det förbjudet att ha öppna komposthögar. Om man la dit allt köksavfall, så drog det till sig råttor. I *Koloniträdgården* 1925 publicerades ritningar av arkitekt Einar Rudskog på nedgrävda kompostgropar gjutna i betong. Flera lotter på Stora Mossen har kvar sådana gropar. Ytterväggarna är gjutna av betong medan botten består av glesa bräder. Mellanväggen är av lösa bräder som träns ner i spår i väggarna. Man måste klättra ner för att vända eller hämta upp komposten och då kan man ta bort mellanväggen för att få mer svängrum. Groparna täcks av plana trälock. En annan variant är runda kompostgropar, eventuellt gjorda av nedgrävda betongrör. De är smalare så man måste arbeta uppfifrån för att få ut komposten.

Gamman kompostgrop av samma typ hos tre grannar på Handelsvägen/Enstigen. Ungefärlig storlek drygt 2 m lång, 1 m bred och 1,40 m djup.

Kritik riktades 1946 mot denna typ av kompost, eftersom bristen på syretillförsel skulle motverka nedbrytningen. ”Att en anordning som denna dikteras av hygieniska och estetiska skäl torde vara självklart.” (trädgårdsmästare Gunnar Almqvist i *Våra trädgårdar* s 786)

När trädskötare hade utbildats krävde föreningarna att alla fruktträd i koloniområdet skulle besprutas samtidigt. Detta för att det inte skulle

finnas kvar träd med ohyra som sen spred sig igen. Stora Mossen hade infört gemensam besprutning senast 1928. De medel som användes mot insekter var fruktträdskarbolineum (tjärolje-emulsion) och kejsargrönt (blyarsenik med gelétillsats) och mot svampangrepp bordauxvätska (kopparvitriol) och svavelkalkvätska. Mot löss rekommenderades Frisco, Jofurol eller kvassia-dekokt. Samma medel användes på bärbuskar.

Under 1900-talet besprutades både kryp, sjukdomar och ogräs med olika vätskor eller pulver. Flera av medlen, till exempel DDT, hade svåra konsekvenser för miljön. Varningar mot besprutning under blomningen av omtanke om bina dök upp redan 1936, men först på 1970-talet ökade medvetenheten om problemen med att använda gifter i trädgården.

KÖKSVÄXTER FÖR SJÄLVHUSHÅLLNING

Självhushållning var en viktig del av kolonitanken och den blev en nödvändighet under kristider. På tidiga foton från Stora Mossen verkar största delen av lotten bestå av odlingsbäddar för kål och bondbönor, förutom potatisen. Att döma av resultaten från tävlingar bör det ha funnits mer ambitiösa odlare på Stora Mossen.

1915 beräknades 60 kvm till potatis och 100 kvm till övriga köksväxter vara lagom för en familj. 1942 ansågs 50 kvm behöva avsättas för grönsaker på en odlingslott om 200 kvm. Där odlades inga frukter eller bär alls. 1961 hade nyttoodling blivit bara en detalj på kolonilotten, så 25 kvm ansågs räcka.

En sammanfattning av ett informationsblad från 1915, Gustaf Lind *Vad som kan odlas på en kolonilott om 200 kvm*. Det visar vanliga grönsaker vid den tiden.

4 fruktträd
6 bärbuskar
4 rabarber
68 jordgubbsplantor
jordärtskockor i ytterkanten
4 gräslökstorvor

fröer:
morötter 6 m
sockerärter 3,6 m

Odlingar av grönsaker kring stugan "Minnet" på 1920-talet. Stenkantade blomrabatter längs ingången. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv, foto: N. uå).

spritärter 3,6 m
rödlök 7,2 m
rödbetor 4,8 m
palsternackor 6 m
persilja 6 m
spenat 7,2 m, mer vartefter det blir ledig plats
dill här och där bland övrig sådd
bondbönor 10 m
krypbönor 10 m
rädisa och rättika 10 m

plantor:

purjolök 15 plantor
sättlök 65 st
rotselleri 8 plantor
blomkål 25 plantor
grönkål 5 plantor
vitkål 15 plantor
kålrötter 22 plantor
gurka 20 plantor

För att spara gödsel användes 1918 växelbruk i två skift. Första året gödslades för odling av bladgrönsaker, olika kålslag och gurkor; andra året gödslades inte och då såddes rotfrukter och baljväxter. Potatis sattes i ett eget land. Senare ingick potatis i

en fyraårig växtföljd för att undvika skadedjur och sjukdomar: år 1 gödsling för kål och lök, år 2 rotfrukter, år 3 baljväxter och år 4 potatis.

Koloniträdgårdsrådet (rådgivare till stadens Koloniträdgårdsexpedition) samlade 1933 in uppgifter om hur stor skörden var från kolonister på tretton områden i Stockholm. I allmänhet var vinsten större än utgifterna efter de första årens investeringar i stuga, redskap och växter. Från Stora Mossen rapporterade Ch. A. Söderberg på Skogsvägen 26 (nr 175). Lotten var på 360 kvm varav 300 var uppodlade.

Skörden det året bestod av:

215 kg äpplen
36 kg päron
104 kg plommon
35 L vinbär, 35 L krusbär
7 L hallon
25 L jordgubbar
32 kg potatis
7,5 kg tomater
96 kg av övriga köksväxter
blommor beräknade till ett värde av 30 kr.
Det totala värdet av skörden beräknades till 410,99 kr.

Årets utgifter var:

arrendeavgift 37:60
gödsel och jordförbättringsmedel 31:10
frö, plantor och sättpotatis 29:53
besprutning och beskärning av fruktträd 21:80
vattenavgift 3:-
gånggrus och övriga utgifter 22:-
Summa utgifter 145,03 kr.

Helena Herlins enkätundersökning på Stora Mossen 1968 visade att synen på grönsaksodling hade förändrats. Medan nyttoodlingen ofta var huvudskälet till att man skaffade kolonilott i början av 1900-talet var det bara 3% av kolonisterna 1968 som hade lotten för att odla grönsaker till mat. En femtedel hade skaffat lotten för att de var intresserade av trädgårdsskötsel och blommor. Majoriteten ville få vila och en avkopplande fritidssysselsättning. Trots att nyttoodlingen inte var avgörande för att man skaffade kolonilott och heller inte lottens viktigaste uppgift ansåg ändå knappt hälften att kolonilotten gav ett betydande bidrag till hushållsekonomin.

Exempel på återanvändning: ett litet växthus av gamla fönster.

Förändringen i synen på hushållens köksväxtodling gick från att vara en nödvändig del i hushållsekonomin till att bli hobbyodling. Odling av sorter för färsk konsumtion ökade medan sorter för lagring eller konservering minskade. Frukträd som gav skörd fick stå kvar och husmödrar uppfosttrade med saftning och syltning fortsatte med det. De yngre nöjde sig med bär till barnen att äta direkt eller frös in överskott.

De senaste åren har det svängt igen. Många vill äta ekologiskt odlade grönsaker av många olika sorter. Självförsörjning blir återigen ett mål som en del bloggare berättar om. Intresset för matlagning gör att kunskaper om gamla metoder som torkning, syrning eller inläggning tas upp igen. Enligt Jordbruksverkets statistik från 2012 odlade 43% av Sveriges hushåll något ätbart, även om det bara var ett par krukor på balkongen. En kolonist kan utan större svårighet bli självförsörjande på grönsaker under ett halvår, och ännu längre på frukt och bär.

För att förlänga säsongen har en del byggt kallbänkar, odlingsskåp eller växthus. Här kommer idéer om återanvändning tillbaka när man bygger av gamla fönster.

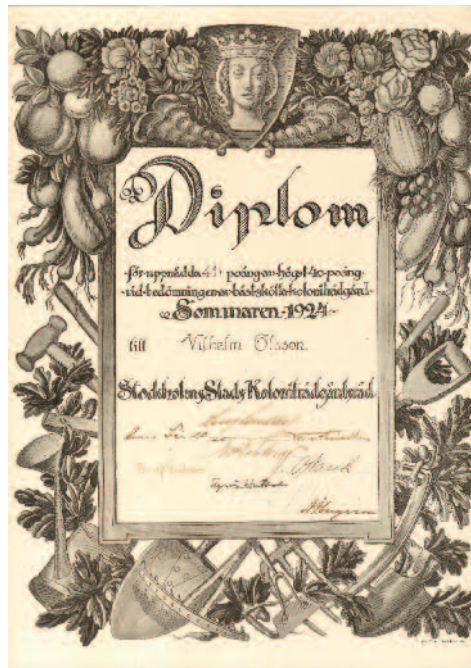
ODLINGSTÄVLINGAR

Redan 1917 deltog några av Stora Mossens kolonister i utställningen Hem och kök 22–28 oktober. På Stockholms koloniträdgårdars avdelning fick Carl Bergman 1:a pris 25:– för trädgårdsalster, medan fru E. Bergman (hans hustru?) fick 2:a pris 15:– för konserver. Två hederspriser gick till herr Malmkvist för rödlök och fru Lundgren för torkade ärter.

Stockholms stads koloniträdgårdsråd inbjöd 1924 alla kolonister i Stockholm till en tävling om den bäst skötta lotten. 218 kolonister från 37 områden deltog, däribland ett par från Stora Mossen. Bedömningar gjordes tre gånger under sommaren av anläggning, skötsel och växter. Högsta poäng var 40, men en del lotter tilldelades extra poäng när den var ovanligt fint ordnad eller odlingarna särskilt omfattande. Bedömningsgruppen bestod av två från kolonirörelsen, två från stadsfullmäktige och två trädgårdsexperter.

Prisutdelningen ägde rum på kolonisternas trädgårdsutställning i Blå Hallen 13–14 september, då 6 500 besökare trängdes där. *"De olika stånden visade ett överflöd av vackra och vällyckade rotfrukter,*

frukter, bär och blommor samt en överdådigt fin samling konserver.” (Dagens Nyheter 13.9.1924 s 6) Av deltagarna fick 29 högsta poäng (40) eller högre och 13 näst högsta poäng (39). Dessa fick diplom och priser skänkta av företag, föreningar och privatpersoner. Två deltagare från Stora Mossen fick priser. Nr 4 med 41 poäng var Wilhelm Olsson, Skogsvägen 7, och som nr 34 på 39 poäng kom Tobias Goldin (okänd adress).

Diplom för 4:e plats till Wilhelm Olsson, Skogsvägen 7 i tävlingen om den bäst skötta kolonilotten i Stockholm 1924.

Wilhelm Olsson deltog igen 1928 i tävlingen om Stockholms bäst skötta lott. Konkurrenten hade hårdnat och han fick bara ett av hundra övriga priser. Två priser till gick till Stora Mossen: A. E. Hellgren (lott nr 31) och Ch. A. Söderberg på Skogsvägen 26 (nr 175).

Stockholms koloniföreningar deltog med kollektiva utställningar i den stora Allmänna svenska trädgårdsutställningen som pågick i Stockholm under en vecka i september 1930. Fem silver- och fyra bronsmedaljer delades ut. Stora Mossen fick en silvermedalj.

Under krigsåren uppmärksammades särskilt klassen för bästa konserver. På Småodlarnas skördemässa i Blå hallen 24–27 september 1942 var temat ”Mera mat ur egen jord!”. Där fick Elin K. Jansson från Stora Mossen ett av priserna för sina utställda konserver.

PRYDNADSVÄXTER

En del kolonister beställde redan 1916 någon blommande buske som syren, schersmin, snöbollsbuske eller ros. Det var inte bara vanlig bondsyren utan även med vita, rosa och röda blommor. Namngivna sorter som 'Charles X' och 'Marie Legray' samt persisk syren ingick i beställningarna. Ta en promenad runt området i syrenblomningen och räkna hur många olika färgnyanser vi har från vitt till mörklila, enkla och dubbla! Storleken på både buskar och stamsyrener visar att de har hög ålder. Troligen är de planterade senast på 1930-talet, men en del kan vara äldre.

De gammaldags rosor som finns idag har planterats under senare år med ett par undantag. Pimpinellrosor med vita dubbla blommor 'Finlands vita ros' står på flera ställen. En dubbel gul pimpinellros 'Harison's Yellow' har återfunnits bland utkast i södra skogskanten. Vresrosor finns också kvar. Det har funnits fler sorter men gamla buskrosor togs bort på 1970-talet.

Från början av 1920-talet blev det vanligt med blomlister på ömse sidor om gången från grinden fram till stugan och rabatter runt stugan. De ansågs vara bästa platserna för blommor i en liten trädgård. En blomsterrundel på planen framför stugan kommer från en äldre herrgårdstradition. Rundlar följde med till villaträdgårdar i slutet av 1800-talet, sedan till egnahemsträdgårdar omkring 1900 och till koloniträdgårdar.

Ettåriga blommor och sommarlökar var populära redan de första åren. Anemoner, dahlior och gladiolus gav en rik och färgstark blomning från juni till frosten kom. De kompletterades med ringblommor, indiankrasse och borstnejlikor, alla enkla att föröka från frö.

Under 1920- och 1930-talen planterades alltfler perenner. Pion, höstflox, guldboll (rudbeckia) och dubbel såpnejlika förekom tidigt. Av klätterväxter var vildvin vanligast men även kaprifol, hundrova, humle och snärvinda förekom. Vindan med rosa trattformade blommor var på 1800-talet en vanlig trädgårdsväxt, men vid denna tid började man inse att den var ett svårt ogräs. Klängväxterna sattes in till stugan att klättra på väggarna eller förstukvisten. De planterades även vid en båge över grinden eller kring pergolan.

I listerna längs gången planterades växterna i rader med de högsta i bakre raden, och sedan lägre och lägre ut mot gången. Närmast gången

Överdådiga blomlister med gladiolus, liljor, rosor och anemoner samt kant av återanvänd storgatsten. Frukträden har hunnit växa till sig, troligen från 1930-talet. (Trafikkontorets arkiv: Koloniexpeditionens arkiv, foto: Wahlberg uå)

sattes en låg kantväxt t ex tusensköna eller fetblad med gula, vita eller röda blommor. Ibland sattes en bräda eller en rad stenar i kanten för att hålla jord och grus åtskilda. De flesta verkar ha satsat på rik blomning hela säsongen i blandade färger men en del arrangerade grupper med liknande färgtoner. Detta var en nyhet i början av 1900-talet som kronprinsessan Margareta prövade på Sofiero.

De tidiga kolonisterna på Stora Mossen kan knappast ha haft råd att köpa perenner till hela rabatter. Av de tidiga värderingarna kan man se att de hade skaffat ett par plantor av några exklusiva prydnadsväxter. Det fanns plantskolor i Stockholms utkant och flera frö- och lökbutiker i centrum. De första köpen gjordes från Experimentalfältets plantskola som hade ett mycket stort sortiment, framförallt av luktpioner, trädgårdsiris och höstflox. Stadens kolonibyrå startade en demonstrationsodling 1925 vid Norrby båtsmanstorp i Riksby. Där kunde kolonisterna studera en samling härddiga växter och olika sätt att arrangera rabatter. 1936 hade de även försäljning av växter och en tryckt katalog.

Ett annat sätt att få tag på växter var att byta med eller tiggas av grannar, vänner och släktingar. Att utbyta tjänster och varor är en gammal tradition och är fortfarande ett bra sätt att upprätthålla och förstärka relationer mellan människor. Många blommor som syns på tidiga foton är lätta att föröka med frö, avläggare eller delning.

Under 1940- och 1950-talen utökades både ytorna för blommor och antalet sorter i odling, de flesta fortfarande lätta att föröka själv. Gullris,

stjärnflocka, flera sorters höstflox, löjtnantshjärta, stormhatt, riddarsporre, sibirisk vallmo, jättvallmo och ormbunke (vanligen träjon eller strutbräken). Av klängväxter pipranka, klängros och lukttärt. Rabattrosor i olika färger (Floribunda-respektive Polyantha-Gruppen) blev populära, särskilt sorten 'Rödhätte' med klasar av röda blommor hela sommaren. Den finns fortfarande kvar i en del lotter. Vårblommande lökar som planterades var pärlhyacint, tulpaner i olika färger och pingstlilja. Vit julros var mer ovanlig.

De som hade berg i dagen på sin lott utnyttjade det till ett stenparti. Tidigare hade ambitiösa odlare terrasserat för att få plana odlingsytor. På 1950-talet borstade man bort jorden på bergknallen och planterade i skrevor och sprickor. Fetblad kunde användas här också, tillsammans med bergenia och silverarv.

Uppbyggt stenparti med mossflox, gråtimjan, lavendel, gul nunneört och röd ölandstok på Skogsvägen 19.

GRÄSMATTOR OCH BLOMMANDE BUSKAR

Vartefter grönsaksodlingarna minskade från 1960-talet utökades gräsmattorna. De var ett tecken på en ny syn på fritiden och utelivet. Den viktigaste aktiviteten var inte längre odling utan att sitta i solen. Gräsmattan krävde dock noggrann skötsel för att vara en prydnad. På vintern kalkning, på våren krattning, gödning, toppdressing, frösådd på kala fläckar, vältning och vattning. Hela sommaren ogrärensning och varje vecka vattning, klippning och räfsning. Och alla gräskanter skulle huggas perfekt rakt efter ett uppspänt snöre.

Gräsmattan inramades av blommande buskar. Förutom de vanliga syrenerna och schersminerna även gullregn, forsythia, olika arter av spirea, buskrosor, paradisbuske och syrenhortensia. Bland buskarna planterades lökväxter och vårblommor som spred sig ut i gräset: blåstjärna (scilla), vårstjärna och krokus, blåsippa, vitsippa och gullviva. I framkanten passade remonterande rosor och en kantväxt t ex alunrot med ljusröda eller korallrosa blommor. De flesta behöll den ursprungliga raka gången tvärs över sin nya gräsmatta. Vid ombyggnader då stugdörren flyttades kunde gången läggas av trampstenar i en kurva över gräset. (Bilder s 19)

Barrväxter var som mest populära på 1970-talet. De planterades sällan i koloniträdgårdar, men vi har några ståtliga pyramidtuor och idegranar från den tiden. De finns även som formklippta häckar.

Av prydnadsträd finns bara hängalm, hängask och en kvarstående tall vid dansbanan.

Eina Öhman på Tvärvägen 8, vann tävlingen Årets koloniträdgård 1994, ett samarbete mellan *Hemmets Veckotidning* och *Koloniträdgården*. Hennes köksland var 2x2 m och grönsakerna planterade som "en tavla av morötter, rödbetor och rädisor" samt broccoli. Allt inramat av tagetes 'Ursula'. (*Koloniträdgården* 2/1995 s 7) Största delen av trädgården bestod av blomplanteringar och gräsmatta med en porlande vattenkonst. Efter vår- och försommarblomning av perenner kompletterades rabatterna med sommarblommor. Hon drog själv upp Flitiga Lisa, ageratum, lobelia, petunia, sommarflox, blomstertobak, strandkrassing, tagetes, rosenmalva, zinnia och lejongap. Dessa arrangerades efter färg mellan rosor, dahlior och gladiolus, samt sena perenner som höstflox, prästkrage och kokardblomster. Senare gav Eina Öhman ut *Liten trädgård på enkelt sätt* (1999) där hon beskrev planering och plantering utifrån sin egen lott.

Eina Öhmans bok *Liten trädgård på enkelt sätt*. (1999) (foto Berghs Förlag)

Under 1980-talet börjar miljöfrågor i trädgården uppmärksammas, men det stora genombrottet kom på 1990-talet. I ett gammalt område som Stora Mossen fanns redan åldriga fruktträd med håligheter, gamla häckar och buskar, perfekta för insekter och fåglar. En del hade fågelholkar i träden och fågelbad under. Att göra om gräsmattan till äng var tilltalande men svårt i lerjord, men en del vilda växter som cikoria, blåeld, liljekonvalj, backtimjan och kungsljus planterades in. Pollenrika växter för mat åt humlor och bin t ex kryddväxter, lavendel, krokus på våren och aster på hösten odlades redan. Kompletterat med vädd och fjärilsbuske blev det fjärilsrestauranger. De senaste åren har insektshotell i olika storlekar satts upp. De är lätta att tillverka själv men finns också att köpa. Små dammar, ibland med porlande fontäner, finns i ett par lotter. De verkar räcka för att man ibland ska få se en groda.

Rabatterna i våra koloniträdgårdar består idag av

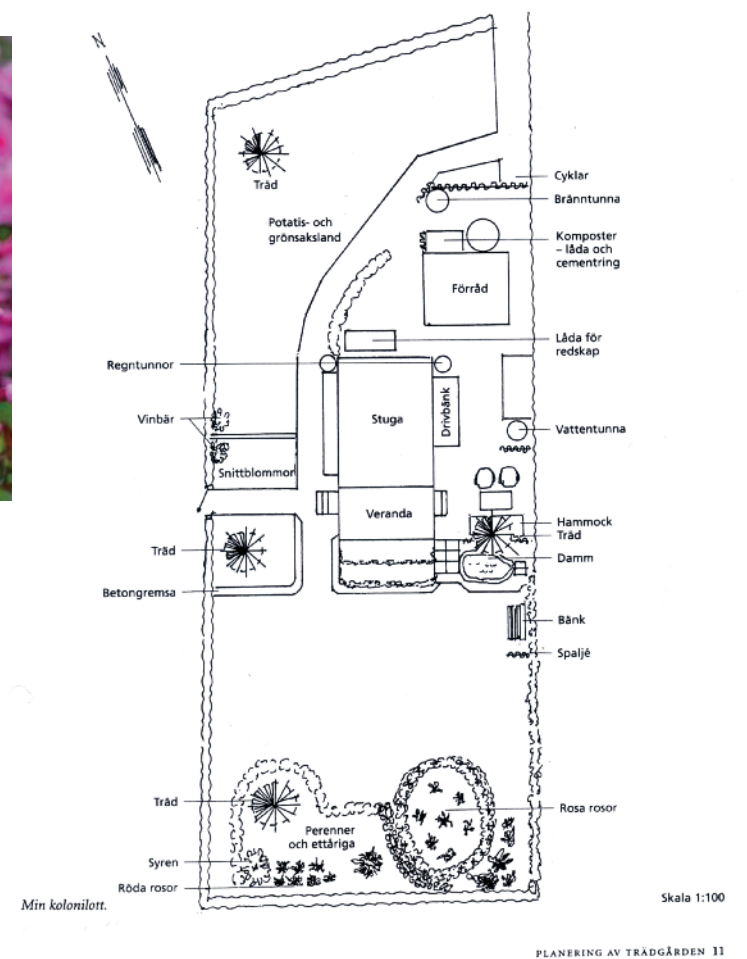
en blandning av både gamla och nya blommor. Pioneer och höstflox från 1920-talet kan stå bredvid hortensia 'Annabell' eller röd solhatt 'Magnus' från de senaste decennierna. Idag har tulpaner blivit ovanliga på grund av att rådjuren äter upp knopparna, istället planteras fler sorters narcisser.

Det enda sättet att bevara gamla kulturväxter är att fortsätta odla dem. För att öka möjligheterna att de överlever bör man sprida dem till flera trädgårdar genom att ge bort plantor eller delta på växtbytdagar. En del lotter har gått i arv i samma familj i flera generationer och i familjerna finns kunskapen om när de gamla växterna planterades. Monica Flodin på Skogsvägen 8 anmälde sin mormor och morfars växter till Programmet för odlad mångfald (POM) som samlat in gamla kulturväxter sedan 2002. En höstflox från hennes lott säljs nu med namnet 'Morfar Albert'. En oktoberkrage finns i några lotter och är anmäld till POM, men ingen kunde säga hur länge den odlats här.

Höstfloren 'Morfar Albert' från Skogsvägen 8. Planerad av Monica Flodins morfar Albert Marteleur före 1932 och säljs nu som Grönt kulturarv.

T. hö. Plan över Eina Öhmans trädgård på Tvärvägen 8. (Ur hennes bok s 11.)

TRÄDGÅRDSPRYDNADER

Den första prydnad kolonisterna skaffade var en flaggstång, antingen en fristående eller en mindre fäst på taknocken. Att privatpersoner satte upp flaggstänger var en nyhet under andra hälften av 1800-talet, innan dess flaggade bara militären och kungahuset. Vid denna tid användes flaggan som en samlande symbol för landet. I Sverige var det välbärgade personer som först satte upp flaggstång vid sina herrgårdar eller villor. Dessa skänkte också stång och flagga till skolor för att väcka elevernas kärlek till hembygden, så att de inte skulle emigrera. När flaggning blev en folklig tradition så förändrades användningen. Det var inte bara till kungens födelsedag man hissade flaggan utan den åkte upp vid alla födelsedagar, namnsdagar och andra slags festligheter. Några klagade på flaggstängerna av estetiska skäl, för de tyckte att koloniområdena såg vitrandiga ut. När fruktträden blivit mer lummiga doldes flaggstängerna i grönskan. (Se bild s 14–15)

En fin grind av trä eller smidesjärn har alltid varit den vanligaste prydnaden. Trägrindar tillverkade kolonisterna själva av bräder, svarvade spjälor och knoppar. Grindstolparna var vanligen enkla av trä eller betong, några av sten. En del är så rädda om sina trägrindar att de flyttar dem inomhus under vintern för att de skall hålla längre. Smidesgrindar finns med olika mönster, en del raka funkismodeller, andra med sirligt böjda järnband.

Grind och staket på Stora Mossen fotograferade som avskräckande exempel av trädgårdskonsulenter 1946. (Trafikkontorets arkiv: Trädgårdskonsulenternas bilder)

Fina grindar.

Det har varit ovanligt med skulpturer som prydnader på kolonier. Här en ståtlig örn av konststen på en undanskymd plats.

Trägrindarna är vanligen vitmålade medan järngrindarna är svarta. Det finns också grindar med en ram av rör klädd med en bit metallnät (gunnebostängsel). Bågar över grinden med klängväxter har funnits sedan 1920-talet. De klängväxter som använts är humle, vildvin, kaprifol och senare klängrosor.

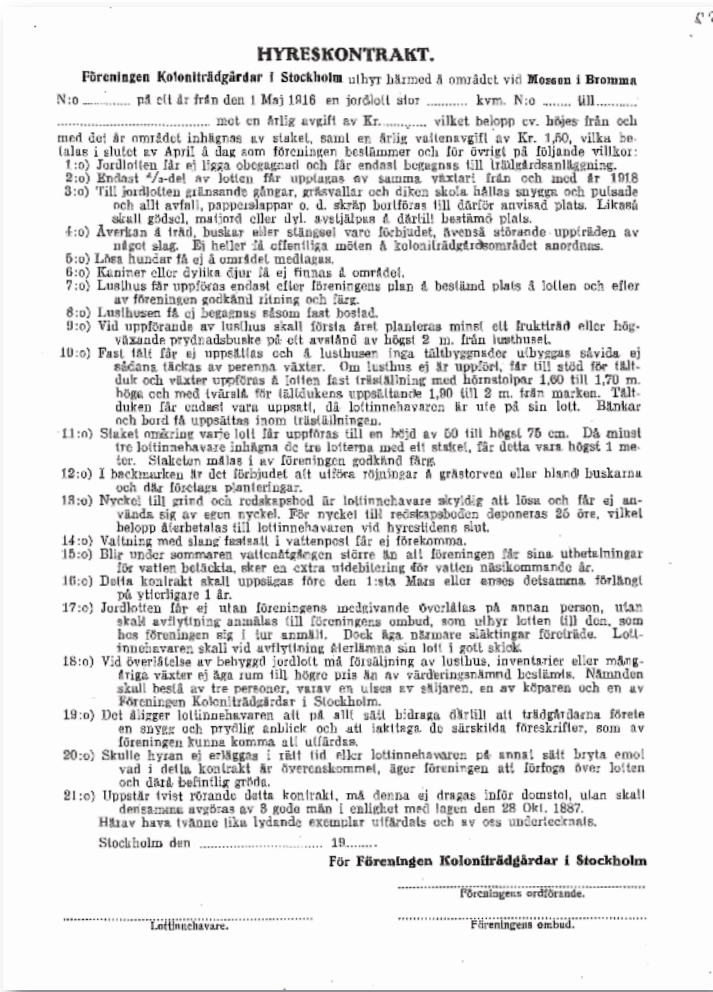
Solur var en vanlig 50-årspresent i mitten av 1900-talet, även till kolonister. I *Koloniträdgården* 1981 berättas om mobbningstendenser på Stora Mossen. En del gamla kolonister lurade nykomlingar genom att rekommendera dem att sätta soluret på taknocken och att plantera dahliaknölar upp och ner.

Möbler kan också räknas som trädgårdsprydnader. De första var hemsnickrade bänkar på bockben. På foton kan man se både möbler av knotiga grenar,

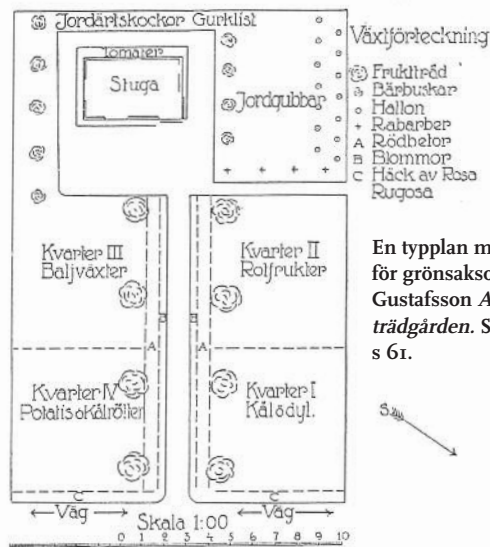
populära under 1800-talet, och lätta ribbmöbler. Båda tillverkades på snickerifabriker men en händig person kunde snickra dem själv efter mönsterblad som fanns att köpa. En del hopfällbara ribbmöbler kunde beställas ur postorderkataloger. Hopfällbara solstolar med randigt tyg började användas på 1960-talet. De gammaldags gjutjärnsbänkar som finns i en del lotter idag är nya i koloniträdgårdar. Liksom gamla rosor och andra mormorsväxter blev moderna på 1980-talet så blev även prydnadsdetaljer i gammal stil populära. (Se bild s 13)

Höstens mest uppskattade tillfälliga prydnader var ljuslyktor i olika färger. I början av 1900-talet ordnades upplysning av enskilda kolonister vid fester på samma sätt som vid villor eller uteserveringar. FKS föreslog att alla områden skulle bestämma en gemensam festkväll och med femton lyktor på varje lott skulle det ge en sammanslagen effekt. *"Då skymningen föll, förvandlades hela det väldiga området liksom med ett trollslag till ett sagolikt féeri i regnbågens skiftande färger, när tusentals papperslyktor tändes nästan på en gång runt om över täpporna och gångarna. Överallt voro flaggorna i topp, och då och då lyste flaggorna fram i skenet av bengaliska eldar och raketer."* (Eriksdalslundens 20-årsjubileum *Koloniträdgården* 1/1927 s 6–7) Förmodligen deltog alla områden men från Stora Mossen nämns bara höstfesten 1929 med *"den rikt eklärerade dansbanan"* (*Koloniträdgården* 9/1929 s 60).

Främst användes japanska papperslyktor i dragspelsmodell eller klot. Kräftskivornas månformade lykta är av samma konstruktion. På 1920-talet började kulörta glaslyktor tillverkas. De var dyrare men var hållbarare. *"En nästan sagolik effekt uppnåddes på många håll, där man på marken placerat vita och kulörta glaslyktor, vilka underifrån belyste blommande rosenbuskar och andra i sitt flor stående blommor."* (Höstfest i Dalen *Koloniträdgården* 1/1927 s 6–7)

Kontraktsmall från 1916, avbildad i *Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm. Tioårsskrift 1906–1916 med trädgårdsbok*. Stockholm 1916, s 25.

En typplan med fyra skiften för grönsaksodling. Ur Märta Gustafsson *Arbetet i koloniträdgården*. Stockholm 1919, s 61.

VÄXTLISTA

Sammanfattning av beställning av fruktträd från Experimentalfältets plantskola till St Mossen 1916 (Stockholms stadsarkiv: Anna Lindhagens arkiv) st = stamträd, d = dvärgträd

äpplen 58 st, stamträd, dvärgträd, (1 sparlieträd utan sortangivelse)
'Alexander' d
'Arvidsäpple' d
'Astrakan' st + d
'Cellini' st
'Charlamovsky' st + d
'Gravenstein gul' st + d
'Gravensteiner' st + d
'Grägylling' st
'Gyllenkroksastrakan' st + d
'Vit astrakan' st + d
'Vitgylling' d
'Klaräpple' st
'Ribston' d
'Signe Tillich' d
'Säfstaholm' st + d
'Åkerö' d

päron 31 st, stamträd, dvärgträd, (2 spalieträd utan sortangivelse)
'Bergamott' st
'Höstbergamott' st
'Esperenspäron' d
'Greve Moltke' st + d
'Gräpäron' st + d
'Hofsta' st
'Rörstrandspäron' st + d
'Svanhalspäron' st

körsbär 15 st, alla stamträd
'Bigarrä'
'Allmän gulröd bigarrä'
'Klarbär'
'Stora klarbär'
Knight. svarta (?)
'Moreller'
'Ostheimer'
'Skuggmorell'

plommon 6 st, alla stamträd
'Aprikosplommon'
Plommon gula
Plommon röda
'Reine Claude d'Oullins'
'Röda Äggplommon'

vinbär röda 57 och 1 på stam, angiven sort 'Holländska röda'
vinbär svarta 56, angivna sorter
'Naples' och 'Ogdens'
krusbär 64, ej sortnamn bara beskrivningar: gul, röd, stora gula, 'syltbär'
hallon 135, varav 90 'Hornet' och 10 'Superlativ'

rabarber 4 'Victoria'

Prydnadsväxter
syren Syringa vulgaris 29
syren blå
syren persisk
syren vanlig röd
syren vanlig vit
'Charles X' buskf.
'Marie Legray'

övriga prydnadsbuskar
äktä kaprifol 3
schersmin vanlig 1
snöbollsbuske 1

KÄLLFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Koloniträdgårdsförbundets arkiv

Fotosamling

Nordiska museet

Fotoarkivet: Aeromaterial flygfoto 1929

Programmet för odlad mångfald, SLU

Intervju och växtinventering hos Monica Flodin, Skogsvägen 8
Infoblad: höstflox 'Morfar Albert'

Stockholms stad

Trafikkontorets arkiv:

Koloniexpeditionens arkiv

Trädgårdskonsulenternas fotosamling

Fastighetsförvaltningens ritningsarkiv

Stockholms stadsarkiv

Föreningen koloniträdgårdar i Stockholm

Anna Lindhagens arkiv

Ritningsarkivet: Lantegendomsnämndens arkiv,

Koloniområden, Stora Mossen 1915

Stora Mossens arkiv

Ritningar, foton

Värderingsinstrument av lotter 30.10.1931 resp 1.5.1933

Styrelse och revisionsberättelse för verksamhetsåret 1954

MEDDELARE

Intervjuer med och utlåning av foton,

kolonister Stora Mossen 2014–2015

Gerd Bylund

Monica Flodin

Birgit Lindlöf

Per Rudin

TRYCKTA KÄLLOR

Almqvist, Gunnar Kompost. *Våra trädgårdar. Handbok för villa, koloni- och lantmannaträdgårdar*. Red Nils Östlind, Malmö 1946, del 2, s 786ff

Björkman, Lise-Lotte *Vad betyder koloniträdgården för den urbana människan i Stockholm? Länkar mellan fritidsodlingen i staden, ekologisk kunskap och uthållig samhällsbyggnad*. Examensarbete 2000:33, Inst. för systemekologi, Stockholms universitet

Bondeson, Topsy Stockholms innerstadskolonier – ett riksintresse i tiden? *Stadsvandringar* 16, Stockholms stadsmuseum 1993, s 9–15

Cramér, Margareta Gatubeläggning i Stockholm.

St: Eriks årsbok 1983, s 77–106

Dagens Nyheter om kolonistutställningen 13, 14 och 15 september 1924 och 27 september 1928, s 12

Englund, Gunilla & Hallgren, Sören *Koloniträdgårdar*.

Stockholm 1974

Experimentalfältets Priskurant 1916. Stockholm 1916

Fritidsodling 2012. Jordbruksverkets undersökning

Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm. Tioårsskrift

1906–1916 med trädgårdsbok. Stockholm 1916

Gröna Tummen, trädgårdskurs för kolonister, del 2.

(särtryck ur *Koloniträdgården* 1985) Stockholm 1986

Gustafsson, Märta *Arbetet i koloniträdgården*. Stockholm 1919

Herlin, Helena *Ett kolonistugeområde, dess invånare och funktion*.

C-uppsats i sociologi, Stockholms universitet, VT 1968 (repro)

Hård af Segerstad, Sigrd *Stadsbons täppa. En hjälpredda för trädgårdskolonisten*. Stockholm 1905

Koloniträdgården. Organ för trädgårdsverksamheten,

utg Stockholms trädgårdskolonistförbund 1918–

Leve koloniträdgården. Bevara – Värda – Förnya. Råd, anvisningar

och rekommendationer för koloniträdgårdsverksamheten i Stockholm. Stockholms fastighetskontor 1985

Lind, Gustaf *Vad som kan odlas på en kolonilott om 200 kvm*.

Stockholm 1915 (informationsblad 2 sidor)

Lindhagen, Anna *Koloniträdgårdar och planterade gårdar*.

Stockholm [1916] facsimil 1996

Nord, Andreas "Ett paradiset för dig och din maka". Kvinnor och män i trädgårdsskrifter för allmogen omkring 1900. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*. 23/2010, s 15–18

Olausson, Inger *En blomstrande marknad. Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Avhandling i agrarhistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet Ultuna 2014

Strandberg, J.A. *Ett år i småbrukarens trädgårdstäppa*.

Stockholm 1918, s 103ff om gödsel

Stockholms koloniträdgårdar områdesbeskrivningar.

Stockholms Fastighetskontor 1990

Svenska Dagbladet om Allmänna svenska trädgårds-

utställningen 23 september 1930, s 6

Törnebrandt, Arne Omsorg och kärlek i kolonin.

Koloniträdgården 6/1981, s 9

Wilke, Åsa *Villaträdgårdens historia. Ett 150-årigt perspektiv*.

Stockholm 2006

Wirén, Eva Odlingsrådgivare i sex regioner: Gratis odlingsråd

för alla kolonister. *Koloniträdgården* 1/1991, s 8–9

Åbergsson, Anna Några torra sifferuppgifter angående verksamheten. *Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm. Tioårsskrift 1906–1916 med trädgårdsbok*. Stockholm 1916

Årsberättelse för Föreningen Koloniträdgårdar i Stockholm 1915,

1916, 1917, 1918, 1919

Öhman, Eina *Liten trädgård på enkelt sätt*. Stockholm 1999

Under 100 år hinner ett koloniområde förändras, både trädgårdar och stugor. Samtidigt bevaras många växter, trädgårdarnas planering, stugornas skala och detaljer. Vår jubileumsbok handlar om hur kolonisterna påbörjade odlingar och byggen, och hur senare generationer har underhållit och förnyat. Nu ser vi att både odlingstekniker, växter och återanvändning kommer tillbaka.

Maria Flinck, trädgårdshistoriker, trädgårdsantikvarie och författare till bl a *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. (1994) som fick Augustpriset 1995. Delar kolonilott med sin bror Magnus.

André Strömqvist, byggnads- och trädgårdsantikvarie, trädgårdsmästare och författare till bl a *Trädgårdsmästarens anteckningar* (2016) och *Odlarens handbok*. (2012), utsedd till Årets trädgårdsbok. Delar kolonilott med sin man Andreas Gravelej.